

С. І. ГОЛОВАЩУК
ПОЕТ І ЛЕКСИКОГРАФ

Загальновідомо, скільки уваги приділяв Максим Тадейович Рильський словникам, скільки сил і знань віддав він словниковій справі, як багато зробив для розвитку української радянської лексикографії. Про це свідчать його змістовні статті та рецензії, присвячені питанням лексикографії, численні виступи в пресі й на нарадах перекладачів і письменників. Як член редколегії він брав безпосередню участь у створенні ряду відомих лексикографічних праць.

Видатний письменник, М. Т. Рильський був прекрасним перекладачем, багато й невтомно працював над теорією перекладу. Саме виходячи з практики перекладу, він справедливо вважав, що двомовний словник має бути передусім посібником і порадиником для перекладача. В цьому напрямі він орієнтував і нас, словників.

Розповімо про участь Рильського у створенні тритомного Російсько-українського словника, за який письменникові, разом з групою лексикографів, у 1971 р. було присвоєно звання лауреата Державної премії Української РСР.

Ознайомившись з інструкцією для створення на базі словника 1948 р. нового, набагато повнішого російсько-українського словника, Рильський писав: «Загальна моя думка: проект «Інструкції» складено добре, з урахуванням рецензій на Словник 1948 р., різних письмових та усних порад і новочасної лексикографічної літератури, з розумінням справи. Можу тільки вітати думку про поліпшення словника в його російській та українській частинах, про поширення його обсягу (в межах можливого), про збагачення словника фразеологічним та ілюстративним матеріалом, про усунення з нього окремих недоглядів чи й помилок, про технічні удосконалення в словнику, які полегшать користування ним»¹.

Інструкція для укладання нового російсько-українського словника застерігала від включення в реєстр вузькоспеціальних термінів з окремих галузей науки, техніки, мистецтва, що не набули широкого вжитку в літературній мові, не зустрічаються в загальномовних словниках російської мови, а також термінів неусталених, випадкових тощо. Рильський, висловивши слушні зауваження, насамперед щодо обсягу й семантичної та стилістичної характеристики вміщуваного лексико-фразеологічного матеріалу, і загалом схваливши принципи створення цього словника, зауважував: «Не слід також, на мою гадку, надто захоплюватись викоріненням із Словника «вузькоспеціальних» слів. Термінологічні словники є у нас, як відомо, ще не з усіх галузей, та й не всім вони приступні. Треба ж пам'ятати, що Словником будуть користуватись і «периферійні» робітники, яким не завжди легко дістати ту чи іншу книжку, видану в Києві».

Як у своїй оцінці загальних принципів укладання нового словника, так і в конкретних зауваженнях до вже підготовленого матеріалу письменник висловлював побоювання, щоб деякі слова й фразеологізми не були безпідставно зараховані до пасивного розряду лексики, що звузило б рамки активного фонду української літературної мови. Відзначаючи, що в інструкції правильно застерігається проти зловживання позначками *редк.* (рідке), *обл.* (обласне, чи діалектне) та *уст.* (застаріле), він писав: «В практиці наших видавництв і редакцій і справді бували та й бувають випадки, коли такі позначки призводили (і призводять) до занесення деяких слів у список «заборонених», — а це практично часто збіднює мову (особливо коли йдеться про мову художнього твору). Багатюща синоніміка і російської, і української мов повинна бути широко відбита в Словнику. У зв'язку з цим зазначу, що хоча стилістичні позначки і потрібні, та треба давати їх обережно й продумано». Опрацьовуючи рукопис першого тому словника, Рильський не раз повертався до цього питання. «Ще раз кажу, — писав він, — що ми надто захоплюємось ремарками *уст.*, *прост.* і т. д.; це на практиці може призвести до страшного збіднення мови». За його порадами в словнику було знято позначку *уст.* при деяких словах і таким чином повернено їх до життя: *діамант*, *абонувати*, *абонований*, *версифікація*, *небіж*, *облавок* тощо.

¹ Тут і далі цитується за архівними матеріалами Інституту мовознавства АН УРСР.

М. Т. Рильський підкреслював, що стилістично маркована лексика має бути по можливості якнайширше представлена у великому двомовному словнику: «Беручись до цих зауважень, я переглянув складену докладно й добре «Інструкцію». Хочу сказати кілька слів про одно питання. Ідеться про вилучення з реєстру слів, які «вийшли з літературного ужитку». Тут, на мою думку, не треба діяти під девізом «раззудись, плечо, размахнись, рука!» Слово *орифламма*, напр. (його пропонується викинути — див. Інструк., с. 6), як символ уживається в багатьох російськ[их] (і укр[аїнських]) поетів... і тепер.

Слів *вотще, власы, драгой, зрак* (у Гоголя) і багатьох інших справді не знайдете в сучасній рос. літературі — але коли перекладач, приміром (словник же має практичне значення, зокрема і особливо для перекладачів), наткнеться у Державіна, у Пушкіна, у Гоголя на ці слова і не знайде їх у Словнику, то чи гаразд це буде? Я думаю, що вміщення чи не вміщення в реєстр «застарілих» слів повинне залежати не тільки від рос. літ. мови сучасної, а й мови російської класики».

Чимало уваги приділяв Рильський і питанням передачі в словнику значень російських слів та фразеологічних одиниць засобами української мови. Трапляється, що при укладанні двомовного словника неможливо відшукати точний відповідник до якогось слова чи фразеологізму. Існує думка, що значення цього слова доцільніше пояснювати, тлумачити. Рильський, виходячи з потреб перекладу, на конкретних прикладах переконливо доводить, як мало це допоможе перекладачеві в його роботі і як багато місця займуть такі пояснення. Ось як письменник аргументує свою думку:

«ва́женка. Невже коли я писатиму оповідання з життя Півночі або перекладатиму щось, то вживу тлумачного виразу «самка північного оленя»? Мабуть, я написав би *олениця* чи й просто, з відповідною приміткою, *важенка...*»;

«була́вка. Уявляю собі перекладача, який зустрине в російському тексті *деньги на булавки*, звернеться до нашого словника і знайде тільки тлумачення! Я б дав: *гроші на дрібнички*».

І хоч принципу тлумачення значень ми не зігнорували, все ж користувалися ним надзвичайно обмежено, натомість намагаючись будь-що знайти в нашій мові найближчий відповідник або й використати прийнятну з погляду словотворення кальку російського слова чи фразеологічного звороту.

Читаючи рукопис, письменник весь час тримав у полі зору питання перекладу — визначення семантики російських слів, добір до них українських відповідників та їхнє розташування в словникових статтях тощо. Наприклад, ось як він пише про виділення значень у слові *вскрива́ться*: **«вскрива́ться...** (о двері, воротах и т. п.) — надто мало вже підстав для такого значення дієслова. (Правда, в Слов. совр. русск. лит. яз. АН СССР 1951 є цитата із Жуковськ[ого]: «ставень вскрылся»... Але дуже це вже рідке, у Ушак[ова] і Даля такого значення нема!). А у нас воно на початку статті!».

Кілька його міркувань про добір та розташування відповідників:

«безразлі́чно, безразлі́чный. *Непритомно, непритомный.* Ми звикли до іншого значення цих слів, і при перекладі тут можуть виникнути непорозуміння. Я б зняв»;

«бесчи́нствовать. *Безчинствовать* — вживається рідко, а *бешкетувати* — звичайно»;

«возо́к. По-російськи це слово означає, за Ушаковим і за Акад. рос. сл., «зимнюю крытую повозку на полозьях». Чи має таке значення звичайне українське *візók*? — Очев., так і доводиться перекладати рос. «возо́к», але, може, дати все-таки ремарку, чи що?»;

«бездо́мник. *Бурла́ка* я дав би на першому місці»;

«благозвучіе і т. ін. На першому місці я поставив би *милозвучність. А доброзвучність* — на останньому (коли воно взагалі потрібне)»;

«гро́хот. Я люблю, слідом за Лесею Укр[аїнкою], слово *яса́*, але не уявляю собі випадку, коли б можна було перекласти цим словом *гροхот!*»;

«гу́ня. Може, воно означає і «руб'я, рам'я», але передовсім це «род верхней одежды, поддевка, армяк» (рос. Академ.), — отже, буде *гу́ня* і по-укр. (див. Грінч.)».

Особливо М. Т. Рильського цікавила зоологічна й ботанічна термінологія, зокрема

номенклатура. Тому в його записках дуже багато зауважень, сумнівів, побоювань, пов'язаних саме з цією групою лексики:

«**глухарь**. *Тетеря* тут не годиться, бо це — *тетерев!* У нас і так багато плутанини в ботанічній та зоологічній номенклатурі»;

«**аир**. Чи справді укр. *аір* найпоширеніший відповідник? (стоїть на 1-му місці)».

Пильну увагу звертає М. Т. Рильський також на обсяг та переклад фразеології у словнику. Ось деякі з його пропозицій:

«**башковитый... ~тый человек** *людина з головою*. А чи потрібне тут *розумний?*»;

«**бойкий... ~ое место** — це не *доходное место!* Не *тепленьке місце!* (так Садовський переклав назву п'єси Островського «Доходное место», але навряд чи «На бойком месте» можна перекласти — «На тепленькому місці»). У Ушакова 2-ге знач. слова «бойкий»: Такої, где всегда много народа; людной. *Бойкое место*. *Бойкая улица*. *Бойкая торговля...* Отже, *бойкое место* — *людне місце*»;

«**быстрота... с ~ той молнии** — *блискавично швидко, блискавично скоро*. А «з прудкістю» чи «з хуткістю блискавки» — навряд чи хто скаже або напише»;

«**гранить... мостовую** — багато ходити пішком. — Ну, це ж не годиться! *Швендяти, шастатись по бруку*, може, навіть *вичовгувати брук* або щось таке».

Багато тонких спостережень знаходимо в записках М. Т. Рильського і щодо стилістичної характеристики слів російської та української мов, щодо наголошення, перекладу власних імен тощо. Його міркування — іноді широкі, з посиланнями на численні словники, з екскурсами в історію слововживання, з урахуванням практики перекладу чи власного письменницького досвіду, іноді гранично стислі — великою мірою прислужилися у роботі над словником. Адже не тільки виправлялись відзначені поетом недогляди чи помилки, а й з конкретних зауважень робились узагальнення й висновки, що стосувалися усієї праці.

На аркушиках-метеликах письменник скрупульозно й лаконічно викладав свої думки — зауваження, пропозиції, застереження, сумніви, натяки, що стосувалися майже всіх проблем, з якими доводиться стикатися словникам у роботі. На цих же аркушиках, густо заповнених суто діловими записами, можна зустріти й такі, що свідчать про письменника як чуйну, уважну людину: «Поздоровляю Вас і весь колектив словників з Жовтнем. М. Рильський. 5.XI.1963».

На останньому аркуші, датованому 10 березня 1964 р., зроблено зауваження до слова *жизнь*. Хай же це слово стане символом того, що поет-академік Максим Тадейович Рильський завжди житиме в серцях людей, зокрема й лексикографів, з якими він пліч-о-пліч працював до останнього подиху.